

»Ez a dal igen célirányos azok számára, akik szeretnék tudni, viszonzásra talál-e vonzalmuk. Halk, behízelgő hangon énekelendő.« Vagy: »Ezzel a dallal vallhatja meg szerelmét a férfi az imádott nőnek. Szenvedelmes, gyöngéd hangon énekelendő.«

Ezek szerint, ha már most makacsul ragaszkodnánk ahhoz, hogy az orosz népdalok és bilinák ritmikáját ilyen széles alapon, a zenei és filológiai szempontok egyidejű érvényesítésével kell vizsgálnunk, azt is követelhetnők, hogy az anyag fogyatékosága miatt hagyjuk abba az ezirányú kutatómunkát. De e helyett a lehetőleg állásfoglalás helyett addig is, amíg a filológusok és a zenekutatók önállóan, illetőleg összehangolatlanul kénytelenek dolgozni, elő kell készítenünk és ki kell adnunk minél több teljes dallam- és szöveglejegyzést. Ilyent remélhetőleg fel lehet kutatni tudományos intézményeink néprajzi gyűjteményeiben. A kutatómunka helyes megindítása érdekében fölöttébb kívánatosak volnának olyan teljes és ismételt lejegyzések, amelyek ugyanannak az énekesnek különböző időkben megismételt előadásai nyomán készülének. Ha a különböző időkben készült lejegyzések változatait, továbbá azt is összehasonlíthatnók, milyen különböző módon egyezteteti az énekes (nem a kutató!) a szövegeket a dallamokkal egyetlen mű előadása során, akkor több világosság derülne az egyes előadók rögtönzési technikájának sajátosságaira és típusaira is, és ugyanakkor anyagot is gyűjthetnénk annak a kérdésnek tudományos megoldására, hogy miféle kölcsönös viszony áll fent a dallamok és a szövegek között. Ilyen lejegyzések nyomán készült kiadások — ismételjük, — egyelőre úgyszólván teljességgel hiányoznak.

A rendelkezésünkre álló anyag azonban mégis lehetővé teszi, hogy kellőképpen szemléltethessük a dallamok és szövegek közt kimutatható reális kapcsolatok problematikáját, amelyet elméletileg fentebb már jeleztünk. A dallamok és szövegek keletkezésének egyidejűségét és kölcsönös szétválaszthatatlanságát, vagyis a modern folklóriztika egyik megingathatatlan tételét felül kell vizsgálnunk a migrációs, kontaminációs jelenségek, valamint a népköltészetben megfigyelhető rögtönzési technika sajátosságainak fényében. Vizsgálódásaink szempontjából különösen érdekesek a következő kérdések:

1. Hogyan alkalmazzák az egyes előadók a különböző dallamokat ugyanarra az epikus tárgyra vagy lírai témára?

2. Hogyan alkalmazzák ugyanazt a dallamot különböző tárgyakra és témákra?

3. A dallam és a szöveg váltakozásai a mű keretein belül, ritmikai összehangolásuk követelményeinek megfelelően.

4. A dallam és a szöveg ritmikájának nyilvánvaló ellentmondásai, amelyek összepárosításuk másodlagos jellegét bizonyítják.

5. A kontamináció, vagyis népköltészeti szövegek részleges átvitele másik műbe.

Ford.: Borzsák István

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND A MI ÍRÓNK*

A félféudális ország irodalmi és társadalmi életébe bombaként vágott bele, hogy Adyval együtt, Ady mellett próbálja meg felrobbantani az életnek mindazt a szörnyűségét, embertelenségét és aljasságát, amit az úri Magyarország jelentett. Harmincnégy küzdelemmel teli, harcosszándón keresztül szinte példátlan, csak egy Balzac vagy Jókai termékenységgel mérhető bőséggel ontotta a legmagasabbrendű irodalmi műveket, amelyek több-kevesebb áttételen keresztül mind az ország, a nép, a nemzet éltének döntő kérdéseiről szóltak a művészi tökéletesség magas fokán. Életében látszólag az »úri Magyarország« győzött: amikor a hatalmon levők látták, hogy hiába csábítás és vesztegetési kísérlet, hiába jó szó és kitüntetésígéret, hiába fenyegetés és sajtóper, a legbiztosabb és legeredményesebb fegyverhez folyamodtak: az elnémításhoz. S azt az író, akit nem törte meg Tisza korszaka és a fehérterror, majdnem

* Egy készülő monográfia zárófejezete

sikerült elnémítani s ezen keresztül megtörni a fasizmusnak a második világháború szörnyű éveiben. Azokban az években, amikor kiadók és lapszerkesztők egyaránt elzárkóztak művei újra való kiadása vagy közlése elől, arra hivatkoztak, hogy a közönség nem érdeklődik azok iránt, s az akkori »közönségből« valóban már csak egy szűk kör volt az, amely szívében melengette Móricz nevét és műveit, amely az emlékezet lámpásából nem hagyta kifogyni az olajat, amely hitt a móriczi művek erejében és jövőt formáló hivatásában. Azóta ez a szűk kör országgá tágult, s az egész dolgozó magyar nép hordja Móricz Zsigmond emlékezetének örökmécséséhez a soha ki nem fogyó olajat. Egy magáratalált nép nevében nevezte őt Révai József »a magyar realista prózairodalom legnagyobb mesterének« s a »magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobb büszkeségének.«

A múltban sohasem tudott konkurrálni —nemcsak egy Herczeg Ferenc, de egy Harsányi Zsolt vagy Csathó Kálmán népszerűségével sem, hogy a nagy »nemzetközi« sikerek : a kapitalista bulvár-színházak szerzőivel, egy Molnár Ferencsel vagy éppen Bús-Fekete Lászlóval ne is próbáljuk összehasonlítani. Azoké volt a siker és dicsőség, azoké volt a pénz és a színházi propagandalapok első oldala, míg az övé legtöbbször az alig leplezett bukás, az erőszakkal raktáron tartott könyvkötegek, s az irodalom csatlósainak bántó lenézése volt. Mégis, ha sokszor elkedvetlenedett, de le nem tört soha, meg nem alázkodott soha, s ha hajlott is a kompromisszumok felé, ha sokszor igyekezett is kitérni a harc elől és valamilyen megegyezést felni — néha az elvekszőgreakasztása árán — de ezt is, mint minden tettét, a nép szeretete, a nép szolgálata sugallta. Politikai tájékozatlanságában sokszor úgy vélte, hogy nem a végsőkéig való harc, hanem az »építés« elvont eszménye érdekében való osztálykompromisszum szolgálja a népet, annak a kérdésnek a felvetése nélkül, hogy kinek a verejtékéből, kinek a hasznára építünk. Persze ma már tudjuk — s a tisztán és messzire látók, elsősorban a kommunisták, már akkor is tudták, hogy a nép igaz és helyes szeretete éppen az elvekhez való feltétlen ragaszkodást, az elvi kompromisszumok visszautasítását jelenti, hogy az elvek szögregasztása többé-kevésbé mindig egy a nép ügyének elárulásával. De ezt az ő korában és az ő szemével nézve észrevenni nehéz, sokszor lehetetlen volt, s minden ilyen illúzióért százszoros árat fizetett csalódásban, keserűségben, kiábrándulásban. De mindvégig a nép szeretete, a nép szolgálata s a múlt kizsákmányoló úri osztályai iránti gyűlölet volt művésze előrelendítő tartalma ; ezért lehet ma kulturális forradalmunk előrehaladtával oly nagy és egyre növekvő a népszerűsége, ezért érzi szocializmust építő népünk ma a maga írójának azt, aki egy futó történelmi pillanaton túl soha nem látta tisztán a szocializmus perspektíváit, s arról a legtöbbször és legfeljebb ködös elképzelései voltak.

Akár a közel-, akár a régmúltról szóló írásait olvassuk, bizton érezzük, hogy ő velünk van mai harcainkban, együtt küzd írásával velünk. Messze túljutottunk ma már azokon a célokon, amelyeket ő tűzött volt népe elé, írásai mégsem vesztek sem frissességüket, sem ma is érvényes, nevelő és harcra buzdító erejüket. Móricz Zsigmond ma is szilárdan, mosollyal ajkán áll Ady Endre mellett annak az útnak a kezdetén, amely a magyar nép mai boldogságához, s innen tovább, a szocializmuson keresztül a kommunizmus majdani megvalósításához vezet. Mi is, ma is az ő harcát harcoljuk, mint ahogy az ő harca lesz az utónak következő nemzedékek harca is a még szebb, még boldogabb, emberhez még méltóbb életért.

Mi adja ezt az aktualitását minden írásának, mi teszi elevenen ható erővé őt a mi számunkra? Két alapvető vonása, amelyek megakadályozták, hogy az okosok és a ravaszok kiúthassák a tollat a kezéből, vagy rossz célokra fordíthassák ; két olyan vonása, amelyekben azonos irodalmunk és történelmünk legnagyobb alakjaival, amelyeket azonban kortársai közül ilyen intenzitással Ady Endre mellett egyedül ő élt át : hazaszeretete és ember-szeretete.

Ez a két érzés adta soha nem lankadó harcoságát ; a hazaszeretet és emberszeretet együttes parancsa állította őt fellépése kezdetétől haláláig az irodalmi és társadalmi haladás élvonalába. Mert a nyomort, a kizsákmányolást, az emberi léleknek ezek következtében

törvényszerűen beálló eltorzulásait felháborítóknak, elviselhetetlennek érezte, azért ragadta meg a tollat; mert hazáját a népek élén szerette volna ragyogni látni, még százszorosan győtrőn hatott rá a népnymor, a műveletlenség, a fizikai és lelki terror százféle formája; mert világosan felismerte, hogy az ország lakosságának kilenctizedét évszázadokon keresztül egy törpe kisebbség gyötörte, ugyanaz a kis, here csoport, amely ezerszer bizonyította be az ő szeme láttára is, hogy bármiféle érték teremtésére, megőrzésére alkalmatlan, s csak arra képes, hogy a nép ezernyi erejét, tehetségét gúzsba kösse, kifejlődni ne engedje — azért támadt első írásaitól az utolsóig újra meg újra, lankadatlanul a kiváltságosok kiváltságai, az uralkodók uralkodási módszerei, a birtokban levők birtoklása ellen nemcsak a jog és igazság, de a józan ész és mindenek fölött a jogait, életét követelő, kisémmizett és leigázott magyar nép élete és jövője nevében.

Nem ismerte a tudományos világnézetet, nem ismerte a szocializmust; a proletárdiktatura idején, amikor legközelebb járt ahhoz, hogy megismerkedhessék vele, akkor is a történelmi körülmények következtében nem juthatott messzebb, mint hogy megsejtett valamit ezekből az igazságokból; később saját óvatossága, húzódozása a napi politikai harcokba való beavatkozástól, az ellenforradalmi terror nem lankadó nyomása és a rendkívül nehéz körülmények között, föld alatt harcoló Kommunista Párt egyes tagjainak vele szemben megnyilvánuló szüklátóköri szektarianizmusa akadályává váltak annak, hogy közeledhessék a szocializmushoz, egyáltalában, hogy megismerhesse azt. Enélkül pedig már az ő korában, az imperializmus és a proletárforradalmak korában a társadalmi haladás élvonalába nem lehetett állni. Eme rendkívül gátló korlátja ellenére, amellyel félig öntudatlanul állandóan küzd, Móricz mégis elment addig, ameddig csak elmehetett: egész életén keresztül lankadatlanul küzdött a radikális földreformért, mindvégig és kendőzetlenül leplezte le az uralkodó osztályok rothadtságát, s élete utolsó periódusában már egyre lázasabban kereste a népfuradalm szerinte is egyedül célra vezető útját. Nemcsak személyesen az ő, hanem az egész magyar nép kollektív tragédiája volt az, hogy ebben a küzdelmében egyedül maradt, hogy egyedülsege éppen ebben az időben fokozódik és teljessé válik, s így éppen azoknak vált könnyű zsákmányává, akik a napipolitika terén eltántorították a művészete által félreérthetetlenül kijelölt céloktól s a steril meghúzóadás senkit sem mozgósító magatartásába bűvölték. Művészete azonban ekkor is, mindvégig hirdeti az aktív cselekvés kötelezettségét s éppen ebben az időszakban szüli alkotó képzelete azokat az alakjait, amelyek mindmáig a legtöbb mondanivalót hordozzák az egész magyar nép számára.

Még ha hazáját a népek élén szerette volna is ragyogni látni, akkor sem, sohasem gondolt arra, hogy mások leigázásán keresztül, más népek vére és könnye árán próbálja hazája ezt a helyet elérni. Ez számára nem dicsőség, hanem megaláztatás forrása lett volna. A haladó nemzetek élén, a leghaladóbbként szerette volna látni nemzetét, de fukar sorsa ezt megtagadta tőle. Néha — az első világháború idején, megtévesztve a kincstári propagandától — eltévelyedett ugyan, de ez hosszabb ideig sohasem tartott; mindvégig, egész életén keresztül harcolt a sovinizmus, a faji gyűlölet ellen, harcolt az emberek egyenjogúságáért. Az elbeszélés mélyén lappangó, az emberi egyenjogúság megtiprása miatti felháborodása teszi oly lázítóvá a *Hét krajcár* mosolyos-sírós történetét, s ez feszül Turi Dani világot rengető erejében csakúgy, mint Avar Jani mindent merő kétségbeesésben, Rózsa Sándor számító vakmerőségében, hogy a kisebb alakok, események és jellemelek légióját ne is idézzem, amelyek mind ugyanazt a gondolatot fejezik ki: mindegy, hogy milyen ágyban születik egy ember, jó világ, igazságos rend csak az lehet, amelyben az ember egyéni értékei vagy gyöngeségei, nem pedig ősei állapota, az általuk összegyűjtött vagyon határozza meg az egyén társadalmi helyzetét.

Az emberi egyenjogúságért vívott harcában is különös hely illeti meg a nők egyenjogúságáért folytatott következetes és lankadatlan küzdelmét. Akkor, amikor a suffragettes mozgalom nagy hűhóval, de csak a választójogra s a magánéletre vetette fel a nők egyenjogúságának követelését, művészete leleplező eszközeivel mutatott rá ezeknek a követelések-

nek a korlátoltságára, talmisságára (*Kerek Ferkó*); akkor is, később is, amikor a fasizmus embergyűlölő elméletei vissza akarták szorítani az asszonyt a főzőkanál és gyermeknevelés szűkös világába, ő a paraszti élet tapasztalatán gazdagodott látással harcolt írásaiban a nő teljes egyenjogúságáért, küzdött számtalan kisebb írásában hol a humor, hol a felháborodás hangján az ellen, hogy a nő a házasságban a férfi kiszolgálója és kiszolgáltatottja, hogy az életben — földön és hivatalban egyaránt — nem érheti el az őt illető helyet, amelyre pedig tehetsége, akarata, esze és jellege állíthatnák. A férfi és a nő harca végigkísérik minden alkotását; azonban ennek a problémának a mélyén szinte kivétel nélkül vagy az osztályharcnak a házasságon belüli lecsapódása jelenik meg (*Sárarany, Uri muri, Életem regénye*, stb.), vagy az asszony sokszor kilátástalan, de annál hősiesebb küzdelme a kétszeres elnyomás ellen, az emberhez méltó életért (*Az Isten háta mögött, Az asszony beleszólt*, és számos novellája).

Írásai között sok a tragikus vagy komor hangulatú, azonban még ezekben is fel-felcsillan mindenütt az optimizmus üde hangja, amely az emberben való hitéből fakad. Ez az optimizmus csap azután boldog himnuszba idilli írásaiban, elsősorban azokban, amelyekben a szegény szeretők minden viszontagsága ellenére is megvalósuló boldogságát éneklí meg. Ezek az írások általában a társadalomnak csak kisebb, szűkös szektorát rajzolják; de ezek sem lesznek soha a társadalmi valóságtól függetlenül alkotásokká. Ha kevésbé kirajzolt háttérként, de ezekben is mindenütt ott bujkál az a szorító társadalmi környezet, amely a szeretőket egymástól elválasztaná, s amelyen győzedelmeskedve válnak boldogokká (*Égi madár, Pillangó, Kismadár*). Nem bírta látni a tömény emberi szenvedés képeit, amelyet az élet nyújtott lépten-nyomon, s ez elől keresett menedéket a boldogság képeiben; saját korában azonban emberhez méltó boldogságot másutt, mint a szerelem egyéni boldogságában nem találhatott. Ezt legkedvesebb hősei elérik, s ezen keresztül új erőt merítenek a további küzdelemhez, új reményt az ember végső győzelméhez az embertelen világ felett (*Kiserdei angyalok, Rózsa Sándor*).

A mély és egyedül igaz, mert a társadalmi haladással összeötvözőtt hazai és ember-szeretet írója volt, mondtuk; ebből a forrásból fakad irodalmunkban páratlan megjelenítő képessége, ember- és típusalkotó fantáziája. Nem volt még írónk, aki a múlt s jelen embereinek oly gazdag galériáját elevenítette volna meg művészetével, mint ő. Illyés Gyula mondta volt, hogy írásainak alakjaival legalább egy megyét lehetne benépesíteni. S alakjainak nemcsak számszerű gazdagsága megdöbbentő, hiszen ezen a téren van, aki túlszámnyalta, mint pl. Jókai. Jókainak azonban, saját nemesi illuzionizmusából fakadóan éppen főhősei sokkal kevésbé eleven, az olvasót a könyv fedelén túl is kísérő alakok. Móricz jellemteremtő gazdagsága számszerű eredményeinél sokkal fontosabb az, hogy ezek az alakok mind élnek, s eleven valójukban is messze túlmutatnak önmagukon: mindegyik mögött légiónyi eleven ember áll, aki ezeknek a hitelességét igazolja, erősíti, akikből ezek az alakok kinőttek, s akiknek lelki és fizikai arculatát magukba olvasztva feljebb: a típusba emelkedtek. Mári néni és a debrecéni ember, Okolicsányi uram és Jó György, Árvácska és a Komor Ló kisbojtárja, a parasztok csakúgy, mint a nemesek, a tőkésék mint a Csibe lumpenproletárjai egyaránt egyenként is egy-egy osztályt, réteget képviselnek. Mégis, kisebb-nagyobb műveinek szinte végtelen sora együtt sem képes megadni saját kora valóságának teljes körképét. Nagy alkotásai grandiozitásából csakúgy, mint kisebb írásai meleg meghittségéből vagy elszánt keserűségéből egy elem hiányzik, ennek hiányában azonban a magyar társadalom képe e korban teljes már nem lehetett: a munkásosztály, s ezen belül az osztály forradalmárának, a kommunista embernek az ábrázolása. S mert ezt nem tudta meglátni vagy nem merete ábrázolni, azért válik műveiben az uralkodó osztály züllése és rothadása valahogy mítikusán öntörvényűvé. Nem tudatosan a proletárdiktatura árnyékában, az újabb proletárdiktaturától való páni, állati félelemben gyökerezik az úri osztályok önmagukat elveszejtő »úri muri«-ja (ha objektív alapja ennek a magyar társadalomban az is volt), hanem valahol az úri »faja« kiélttségében, kiélttségében, elkorcsosulásában.

De mégis, de így is saját kora társadalmának számtalan tipikus, örökéletű irodalmi alakját teremtette meg. Hogy e típusok megalkotása nagyrészt a zseni ösztönös szárnyalásának eredménye, ki tagadná? De a zseni önmagában semmit sem érne, ha nem támaszkodna a kor, a nép, az ország mély ismeretére, lankadatlan tanulmányozására. Móricz Zsigmond emberalkotó képessége, megjelenítő tehetsége nem isteni adomány: fáradhatatlan egész életen át tartó, lankadatlan tanulás, tanulmányozás eredménye. Senki úgy nem ismerte ezt az országot, mint ő, minden faluját, minden nyelvjárását, minden gazdálkodási formáját; mégis, élete utolsó napjaiig sem szűnt meg az országot járni, az emberek beszédére, bajaira és örömeire figyelni, s a legkülönbözőbb, emberrel foglalkozó tudományok eredményeit el-sajátítani. Ezt már kortársai is csodálattal látták:

»Szüntelen feszültséggel szívja magába az életet, nincs egy pillanata, amikor nem író, amikor ne élne megírni valót¹ — emelte ki már Schöpflin is.

És egyik utolsó, erdélyi útjának társa, Böződi György leírta sajátos utazási módszerét, tájékozódását is:

»Legelőbb a falu szegénysorát kereste fel, leült az út szélén heverő tömpölyfára az esett-ütött emberek közé és úgy beszélgetett velük, mintha mindig közöttük lett volna. Végtelenül fontos volt minden szó, amit mondanak, mintha a magyar lelkiismeretet érne tetten... testet öltve a szegény magyarokban. Úgy faggatott, úgy jegyzett, ahogy csak az teheti, aki ösztönével tudja, hogy őrajta áll a sorsuk, és felelősség terheli értük...

És a szegények megéreztek, kivel van dolguk, úgy beszéltek vele, mint aki közéjük tartozik.²

És ezt ő maga is tudatos elvként vallja:

»Az író ugyanis nem levegőből dolgozik, hanem a valóságból. Az író már a maga belső kísérleti kutatásait dolgozza fel. Az író a viviszekció alapján ál: az élet ránézve laboratórium, ahol ő maga mint szereplő azért olyan idegen, mert az agya szakadatlan egy külön, önző munkát végez: fotografál, boncol, elemez, csoportosít, feldolgozza kész anyaggá a lények búvkörébe került életet. Mikor megírja a művét, már csak a kisebb és könnyebb részét végzi a munkájának: a kész eredményeit adja közre.³

Ennek az elvnek logikus következménye volt az, hogy számára megérthetetlen, ember-telen jelenség az elefántcsont-tornyába zárkózó író, az ő számára az író ott kezdődött, amikor az nem leszállt a tömeg közé, hanem a tömegeből emelkedett ki egy fél fejjel, hogy szélesebben és messzebb lásson (ezeket az írókat és nem a stílus mestereit kereste a világirodalomban csakúgy, mint a magyar múltban és saját szerkesztő-éveiben); az író ott kezdődött, ha szenvedélyesen és minden pórásával, lelkének minden rezdülésével tudta élni a tömeg, a nép életét, s ezt egy fokkal magasabbra is tudta emelni: szintetizálni, elemezni, csoportosítani, kiemelni a lényegét, a korra és társadalmi rétegre jellemzőt. Ezeket az elveit ismerve természetesen hangzik az egyik legnagyobb fantáziájú író vallomása:

»Nagyon szeretem a tömeget s az életet. Én nem az álmok embere vagyok, hanem az életé. Az én álmom az élet. Engem csak az élet, az esemény, a valóság inspirál.⁴

És hogy ez nemcsak szó volt, hanem valóság a számára, annak megint megbízható tanuja Böződi György, aki elmondotta, hogy

»Semmi sem volt ellenszenvesebb előtte, mint a költői magány és csend, az emberektől való elvonultság. Folyton benne akart élni az élet sodró valóságában, még írásközben is azt szerette, ha szobájába beszűrődik a kinti élet zaja, és maga körül érzi annak az életnek lüktetését, mely benne folyton vajúdik, új alakot keres.⁵

¹ Schöpflin A.: *M. Zs. ötven éve*. Ny. 1929. II. 63 l.

² Böződi Gy.: *M. Zs. a székelyek között*. M. Zs. Ébresztése 171 l.

³ *Kaffka Margit*: Ny. 1912. I. 214-5 l.

⁴ *A világ legszebb vására*. Ny. 1932. I. 622. l.

⁵ I. m. i. h. 175. l.

Regényeiből, elbeszéléseiből sorról-sorra, mozzanatról-mozzanatra ki lehetne elemezni, mi az, amit a napi megfigyelés, a családi élet, az itt vagy ott hallott esemény, anekdóta adott hozzá, és mit a »tisztá« költői invenció. De érdemes munka lenne ez? Megítélésünk szerint semmi-estre sem: hiszen amit az író valamilyen formában átél, az sohasem kerül — ha igazi író, nem kerülhet — beje szóról-szóra, változatlanul az alkotásába, azt alkotó fantáziája tompítja vagy színezi, változtatja éppen azért, hogy megközelítse, ha lehet megvalósítsa a tipikust, a szélesen és adott körülmények között általánosan jellemzőt.

»Az én érzésem ez: aki az életét írásban tovább tudja élni, az író. Ez az egész...«⁶ — mondotta Móricz maga. Persze, ez rendkívül leegyszerűsítő fogalmazás: hiszen mennyivel gazdagabb, színesebb, sokrétűbb Móricz Zsigmond művészi oeuvre-je, mint az élete! De minden alkotása az életben; maga, környezete, a magyar nép életében gyökerezik, s ebben az értelemben mélyen igaz ars poetica-jának ez a megfogalmazása.

Hazaszeretéknek egyik legszembeötlőbb bizonyítéka az ország tájaival való szoros összeforrottsága. Közhelyszámba megy, hogy tájleírásai mily eleven megjelenítői az Alföld különböző vidékeinek, s e vidékek változásainak: az Erdély-től a Rózsa Sándor-on át az Ugorka és paradicsom c. elbeszéléseiig — s csak a legismertebbeket említjük — az Alföld változásának s a gazdálkodás változásaival a táj változásának szinte tudományos igényű képét lehetne megrajzolni. De nemcsak az Alföldön volt otthon: a Józserenését, A kis vereshajú és számos elbeszélése gazdag képét nyújtja az ország északi iparvidékének, míg az erdélyi tájak nélkül Bethlen Gábor története elképzelhetetlen lenne. Egyetlen vidéke van az országnak, amelyet tolla került: a nagybirtok hazája, a Dunántúl. Ezt a vidéket — egy-két apróbb írásától és az egyikére feljajduló agítációs írásaitól eltekintve — csak akkor írta meg szívesen, amikor ott láthatta a földműves embert emberi méltósága teljében: az 1919-es termelészövetkezetekben. Ez a tény is mutatja, hogy a tájleírás nála soha öncélúvá nem válik: a táj mindig a benne élő emberen, a rajta lejátszódó történésen keresztül kerül be műveibe, s csak az események sodrában, a lelkek változásainak folyamatában játszott aktív szerepükön keresztül válnak áthatóvá. Nem létezik számára embertelen táj, mert elsősorban és mindig az ember köti le érdeklődését; ez adja azután tájainak hallatlan változatosságát, emberi és természeti klíma egymásrajátszásán keresztül számtalan variációját. Legkedvesebb tája az Alföld s legkedvesebb évszaka a nyár, mert az Alföld tágas terein még mindig bizonyos fokig szabadabbnak láthatja az embert, s mert a nyárban találja meg a paraszti munka és paraszti élet legnagyobb intenzitását; de a nyári Alföld számátalan változatot sugall tollának, egyhangúvá sohasem válik: gondoljunk csak Turi Dani aratásának hőségére, s a Pillangó cséplésének lebegő bájára, az Úri muri és a Forró nyár fülledtségére, Rózsa Sándor száguldásának szellőjárta leírásaira, Pontosan tudja, s a Betyár kivándorló zselléreiben pontosan ábrázolja, hogy a hazaszeretet elválaszthatatlan a szülőföld, a saját táj, a gyermekkor vidékének szeretetétől; s ha ő maga is vissza-visszatér a Tiszamente gyermekkorban feledhetetlenné vált vidékére, számára az ország sohasem szűkül le saját szülőföldjének határaitra, tájaiban sem válik szűken provinciálissá, mint embereiben s eseményeiben sem: akár legjobb regényeit, tájleírásai sokaságát is ki tudja bontani az egész ország horizontjáig.

Alakjai és tájai, mondanivalója és az azokat megjelenítő történések egyaránt a nép legmélyebb vágyaiból és indulataiból fakadnak, a néppel való összeforrottságának a bizonyítékai. A néppel való összeforrottságnak tanúja realizmusa, és ugyanannak bizonyítéka stílusa is. Ő maga sokszor mondotta, különböző formákban, hogy »az élet legüdítőbb itala az élőszó«, s egész életén keresztül szomjasan kortyolt ebből a forrásból. Legendássá vált jegyzetfüzetein és örökké papírt szántó kis ceruzáján kívül ennek a bizonyítéka az a szüntelen érdeklődés, amellyel a nyelvtudomány, különösen a népryelvkutatás újabb eredményeit kísérte, amelyeket

⁶ Kaffka Margit. I. h. 213. l.

⁷ Nagy Endre. Ny. 1931. l. 579. l.

gyekezett is a maga számára hasznosítani. Ennek a szüntelen tanulásnak, tudatos elemzésnek és összefoglalásnak, ösztönös megsejtésnek és szándékos kiválasztásnak az eredménye stílári tökéletessége. Írásművészetére nem az a jellemző, hogy valamely stíluseszményt maga elé tűzve közelített ahhoz fáradtságosan és töretlenül, hanem éppen az, hogy a stílust is csak eszköznek fogta fel az eszmei tartalom mennél maradéktalanabb kifejtésére, a kifejezni kívánt gondolatok és érzelmek mennél plasztikusabb megjelenítésére. Számára a nyelvi kifejezés mint önálló, külön megoldandó probléma nem létezik: teljesen szétválaszthatatlan a kifejezésre váró tartalomtól, s mert azzal ilyen szoros, felfejthetetlen egységben jelenik meg, azért lesz oly tökéletes.

A legsokrétűbb stílusú író: ha stílusának csakúgy, mint egész írói alkotásának három nagy korszakát különböztethetjük is meg, mindhárom belül rengeteg a változat, a szabályt erősítő kivétel. Első, realizmusának általános demokratikus korszaka mint témáiban, stílusában is hordozza a nép forradalmi vágyát, a készülő demokratikus forradalom viharának szelét; jellemzője a zsúfolt, szinte véget érni nem akaró mondatok váltakozása az eráprív, töredékes, hiányos mondatokkal, amelyek élesen csattanva vonják le érzelmileg vagy értelmileg a megelőzők következményeit. Ebben a korszakában gyakori a színes, sőt túlszínezett, szinte már öncélúvá növd, grandiózus, emberfeletti képek használata, melyek sokszor már a logika; kifejtés helyét is elfoglalják. A forradalmi hullám visszahúzóásával, az ellenforradalom időszakában nagymértékben lecsökken kép gazdagsága, stílusa egyszerűsödik, tárgyiasodik: eltávolodik az áttételes kifejezési módtól és látszólag szenttelen, de éppen tárgyilagosságában élesen leleplező hangot vesz fel kritikai realizmusa kifejlődésének periódusában. S a magyar tömegek újabb megmozdulásával párhuzamosan, a népforradalomhoz vezető út keresésének korszakában stílusa is mozgalmassabbá lesz újra: a tárgyilagos stílus megőrzése mellett mind gyakrabban tűnik fel a hangulat kifejező, szinte önálló, de érzelmi tartalmával szorosan a z eseményekhez kötött költői kép, különösen a tájleírás; egyre kevésbé elégti ki a próza s keresi a feloldás lehetőségét a prózaritmus felé, mely szinte a népballadák hangját idézi, egyre kevésbé elégti ki a regény klasszikus formája és keresi azt a formai újítást, amely az őt eltöltő tartalom kifejezéséhez a legplasztikusabban képes alkalmazkodni.

Stílusának sajátos varázst ad a népnyelvi fordulatok, kifejezések és ejtési sajátágok rendkívül bőséges felhasználása. Tudjuk, hogy sohasem szorítkozott saját szülővidékéről hozott emlékeire, sohasem elégedett meg saját emlékeivel és csodálatos emlékezőtehetségének kimeríthetetlen tárházával, hanem állandóan olvasott is, keresett, gyűjtött nyelvészeti, néprajzi és nyelvjárási lejegyzéseket, hogy így mélyebben hatolhasson be a népnyelv rejtelmeibe; hogy a nép nyelvalkotó képzetelén termékenyítse meg saját fantáziáját és stílusát. De, mint a stílus többi elemei, a népnyelv sem volt a számára soha öncél, nem a nyelvi dekoráció, a folklorisztikus érdekesség vagy öncélúság kedvéért kereste, gyűjtötte és tanulmányozta, hanem azért, hogy ezen keresztül is fokozottabban tudjon behatolni egy-egy vidék lakóinak gondolat- és érzésvilágába. A tiszaháti, szatmármegyei népnyelvet vagy a hajdúságit valóban mélyen ismerte, mint sajátját; azonban nincs egy műve sem, amelyet ezen a nyelven alkotott volna meg: az ilyen eljárást, mint a szűkkörű provincializmus jelét, mindig elutasította magától. A népnyelvhez való viszonyáról ő maga vallott teljes nyíltsággal a »Kelet Népe« egyik szerkesztői üzenetében, a *Rózsa Sándor* megjelenése után. Tudjuk, hogy a szegedi dialektust hűszóron és alacsony lemményezta a regény megírása előtt és alatt, sőt a kéziratot népnyelvi szempontból szegedi néprajzi kutatókkal át is javíttatta, mégis, a könyv megjelenése után így ír róla:

»Ne verjenek agyon érte, Rózsa Sándor mégse beszélhet debreceni dialektusban s vettem magamnak azt a lelkiismeretességet és fáradságot, hogy egy kicsit színesítem az özszelej a képet. De ne gondolja, hogy azt ambicionálom, hogy tökéletes legyen. Én csak színt keresek. A lényegyet soha el nem érhetem: minden tájnyelvnek a hangszín csak egyik, és pedig a legkisebb, bár legfeltűnőbb jellemvonása. Maga a gondolkodás formája, a szavak kincstára, a szólás-

mondások és az agytekervények csak annak állanak rendelkezésére, aki benne született. Ha én Szegeden születtem volna, ősi szegediektől és ott nőttem volna fel, tudnám a nyelvet. De így csak a magyart, az emberit és a mindnyájunkkal közöset akarom.»⁸

Három évtizedes gyakorlatának summázása ez a pár mondat : mert a gyakorlatában, mint ebben a megfogalmazásban is pontosan eltalálta azt a határvonalat, amelyen mozogva alakjai beszédének úgy tudja megadni egy vidék tájnyelvi színét, hogy azok egy pillanatra sem süllyednek a szűkkörű provincializmus kútjába, hanem éppen a tájnyelv meghatározottságával emelik fel a mű alapszövetét, nyelvi egészének túlnyomó részét adó irodalmi nyelvet. Ma szinte nem is érezzük a teljes súlyát ezeknek az előbb idézett igéknek ; de akkor, amikor egy irodalmi mű számára szinte származási bizonyítvány volt a mennél »eredetibb«, vagyis mennél partikulárisabb népieskedése, akkor forradalmian új és bátor volt ez a vallomás, amely egyben a népnyelv irodalmi használatának klasszikus határait körvonalazza.

Lényegében ugyanennek az elvnek az alkalmazásával tudta szinte hallucináló plaszticitással visszaadni nemcsak a nép nyelvét, de az uralkodó osztályok zsargonját s a múlt magyarjainak, a történelem alakjainak a beszédét is. A népnyelv különböző színéinek ez a tudatos és szerencsés használata ugyanakkor, amikor újabb döntő bizonyítéka Móricz eredményesen mély és elszakíthatatlan népiségének, egyben olyan, eddig felül nem mult mintáival is szolgál írónk számára, amelyet hozzá hasonló tökéletességgel megvalósítani még senkinek sem sikerült.

Nem volt számára az írás sajátos problémája soha olyan mindennek előtt való kérdés, mint sok más író társának, miután író-mivoltát soha sem tartotta valamiféle kiváltságnak, az elzárkózás és elkülönülés előjogának, hanem éppen a néppel való szorosabb összefogás, összeforrás lehetőségét megnyitó egyik forrásnak. Bár a maga idejében szerették tanulatlan őstehetségnek kikiáltani, éppen azért, hogy ezen a »dicséreten« keresztül kacsinyítsék, szavát az irodalompolitika kérdéseiben súlytalanná tegyék, valójában igen tanult, a szakma problémáival sokat foglalkozó író volt, aki nemcsak kora irodalmával igyekezett állandóan lépést tartani, hanem a magyar irodalom multjának is alapos, mély ismerője, szenvedélyes kutatója volt. Mi sem tanúskodik jobban az irodalom problémái iránti mély érdeklődéséről, mint irodalmi tanulmányai : fiatalkora ismeretlenségétől a halála előtti napokig megszakítás nélkülről az irodalom belső kérdéseiről könyvek, írói személyiségek kapcsán. S ha ezeknek a sokszor impresszionista, de mindig mély ember-, irodalom- és életismeretről tanúskodó írásoknak a közös nevezőjét keressük, azt talán abban lelhetjük meg, hogy minden ilyen írásában a valóság izgatja, az író által közvetített valóság igazsága és teljessége, és soha sem elvont műfaji problémák, fetisizált esztétikai szempontok. Ebben találhatjuk meg saját írásai műfaji kérdéseire való viszonyának nyitját is. Egész életén át törekedett arra, hogy magához, saját kifejezési eszközeihez és a kifejezni kívánt eszméhez idomítsa a már a történelem által kialakított műfajokat. Sem a regény, sem a dráma, de az elbeszélés és a vers sem volt a számára fétis, amelyhez nem, vagy csak bizonyos eleve adott szabályok alkalmazásával nyúlhatott volna. Éppen ellenkezőleg : minden újabb írás elevenen vetette fel benne a műfaj összes problémáit, s a kifejezésre váró eszme igényeinek legmegfelelőbb alakította azokat.

Mindebből következett, hogy nem volt még írónk, akinek a műfajok közötti átmenet oly könnyű lett volna, mint az ő számára. Életkörülményei, a kapitalista kiadók kizsákmányolása is szorította arra, hogy sokat, mennél többet írjon : azonban benne is hallatlan nagy volt az íráskényszer, a magát íráson keresztül való kifejezés ingere. Hiszen mindamellét még, amit regényben, drámában, elbeszélésben és cikkben megírt, és újra meg újra átfírt, most kezdenek kialakulni annak a hatalmas természetnek a körvonalai, amit még baráti levélben, s maga számára készülő, naplószerű feljegyzésben is alkotott. Így érthető, hogy ha egy téma, egy gondolat vagy valamely megoldásra váró feladat megragadta, azt a legkülönbözőbb

⁸ *Bálint Sára, Szeged. K. N. 1941. X. 15. 20. I.*

formák között igyekezett kitejezni. Igazi területe a regény és a novella volt, ott aratta legnagyobb sikereit s maga is tudta, hogy a novella és a regény nyelvén fejezi ki legmaradéktalabbul magát; azonban soha sem volt hajlandó lemondani — sok kudarc és csalódás ellenére sem — a színpadról, az adott körülmények között rendelkezésére álló legmozgósított, legnagyobb tömeghatású műfajról, mint ahogy mindig írt riportot, cikket, tanulmányt is.

Különösen érdekes novellái és riportjai egymáshoz való viszonya. Regényeiben is sokszor megtalálni korábbi riportok nyomát, néha szinte azon nyersen, egy-egy alak szájába adva azt, amit látott (mint *Az asszony beleszól* betétje a kiserdei nyomortanyákról, vagy a *Rab oroszlán* elmékedése a magyar falu táplálkozásában megnyilvánuló népnymorról), de a legnehezebb a határvonalat novella és riport, cikk és riport között megvonni. Vérbeli elbeszélő lévén, a riport egyszeri eseményének elmondása közben is törekszik arra a kerekdedségre, eseményes megformáltságra, amely a novella sajátja — s az elbeszélések egész sokaságában kitapintható az az egyszeri esemény, amelyből az általános érvényű történet kinőtt. A *Gyermektelenek*, a *Tiszazugi méregkeverők* vagy *A nyáj és pásztora* egyaránt beleilleszthető az elbeszélések sorába — mint ahogy Móricz fel is vette őket elbeszélés-köteteibe — míg alapjukat és határukat egy riportnyi élmény adja meg, s megformálásukra is inkább a riport, mint a novella eszközei a jellemzőek.

Sohasem érzett műfaji alacsonyabbrendűséget vagy méltatlanságot: tudta azt, hogy a mű értékét nem műfaji ide- vagy odatartozása, hanem az alkotás érett művészsége és eszmei tartalma határozza meg. Ezért lehetett az irodalmi riportnak is szinte megalapítója s egyben eddig elért legmagasabb csúcra fejlesztője nálunk. R riportjaira lényegében ugyanazok a vonások a jellemzőek, mint egyéb írásaira: a nép harcos szeretete, a rendkívül éles megfigyelőképesség, a látszatok mögötti valóság megpillantása és kérielhetetlen feltárása. Ezek a vonásai azonban különös fényt és jelentőséget nyernek a riportban: hiszen az ujság széles közönségéhez szólva az újdonság magát kellett frissességével tudják elmondani azokat a tanulságokat, amelyeket az elbeszélések és regények szélesebben és gazdagabban, azonban sokkal szűkebb réteg számára tesznek hozzáférhetővé. Ez az oka annak, hogy Móricz soha sem vonta ki magát az irodalmi riport alkotásának feladatai alól, éppen ellenkezőleg: ha bezárult számára ennek a lehetősége, ha ujság nélkül maradt, sürgősen meg kellett teremtenie a maga számára a fórumot, ahonnan megint az egész olvasó néphez szólhat. Szüksége volt az ujság adta lehetőségekre, az irodalmi riport és a heti vagy legalább havi vezércikk szélesebb olvasótáborára, mert tudta, hogy ha hangját csak kiérlelt művein keresztül hallatná, akkor megszakadna eleven, mindennapos kapcsolata a közönséggel, s ennek éppen nagyobb alkotásai látnák elsősorban kárát.

Az imperializmus és a proletárforradalmak korában élt: indulása egybeesett a magyar demokratikus forradalom felkészülésének idejével, az adta meg számára a kezdeti lendületet, hogy megtalálhassa hangját és sajátos mondanivalóját. — de művészete teljes egészében a magyar történelem leggyalázatosabb negyedszázada, az ellenforradalom évei alatt érett meg. Hogyan lehetséges, hogy ezekben az esztendőkből, minden nyomás és elnyomás, erőszak és kecsgetetés ellenére meg tudta tartani töretlenül ifjúkora ideáljait, hű tudott maradni a demokrácia eszméjéhez és műveivel szüntelenül napirenden tudta tartani a magyar átalakulás legégetőbb kérdését, a földreformot, amikor kortársai legnagyobb része elhúzódt, elefántcsonttoronyba vonult, vagy éppen az ellenforradalom és fasizmus vásárára dobta tollát és tehetségét? Az emberi jellem tisztaságának és szilárdságának ritka szép és nagy példája Móricz Zsigmond útja, — de ezt a hűséget és szilárdságot, az általa helyesnek felismert eszmék és célok melletti szilárd kitartást csak az tette számára lehetővé, hogy valóban szétbontathatlanul összeforrott azzal az osztállyal, amelynek szószólója volt, hogy az eszmékhez való hűsége az osztályhoz való hűségben gyökerezett, onnan szívta életerejét. Móricz valóban a parasztság frója volt, akkor is, amikor nem a parasztságról írt, hanem a polgárságról, vagy éppen a földesurakról; szeme a paraszti nép szemével látott, füle az ő fülükkel hallott, szíve

velük együtt dobbant, s hangján keresztül az ő fájdalmuk, reményeik szólaltak meg. Már rámutattunk arra, hogy a parasztsággal való mély összefonódtsága nem valamilyen csoda, hanem állandó, céltudatos munka eredménye — de ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy ennek a munkának, a parasztsággal való mély összefonódtságnak köszönhette művészete erejét és korlátait is.

Alkotásainak legnagyobb ereje és erénye hatalmas forradalmi lendülete, drámai ereje, amelyek olvasóját minden írásában lenyűgözik, s varázsuk alól ki nem eresztik, még jóval a mű befejezése után sem. Ez a forradalmiság élete három periódusában más-másképpen nyilatkozott meg. Lenin mondotta: »Csak akkor, ha az »alul lévők« nem akarják a régit és a »felsők« nem tudnak tovább élni a régi módon, csak akkor győzhet a forradalom». S ennek a tételnek igazolására Móricz műveit is felsorakoztathatjuk, hiszen szinte egész művészete, minden alkotásának lényege redukálható erre; csak míg első alkotó korszakában, a forradalmakig művei többsége a fellendülő forradalmi hullámmal együtt repülve azt igazolta, hogy az »alul lévők« már nem akarják a régit, addig a forradalmi hullám visszahúzódásának periódusában, az ellenforradalom győzelmének és viszonylagos konszolidációjának idején művei elsősorban a »felsők« uralkodásának korrupt és szennyes, már-már az életet is megölő módszereit leplezték le nálunk előtte ismeretlen élességgel és világossággal. Ezek a művei — a *Légy jó mindhaláltig*-tól a *Rokonok*-ig — mind arról beszélnek egyre erősödő hangon, hogy az uralkodó osztály sem képes már tovább élni a régi módon; s ha közben meg is írja az *Erdélyt*, az, egy a múltban valóban járható út felmutatásával, csak még élesebben segíti leleplezni saját jelenje uralkodó osztályának élet- és uralkodásképtelenségét, azt, hogy ez az uralom menthetetlenül kátyuba, az ország, a nemzet csődjéhez vezet. A forradalmi fellendülés első neszeinél újra ott látjuk Móriczot, amint az »alul lévők«-re függeszti szemét, nekik adja minden figyelmét: A *boldog embertől* a *Rózsa Sándorig* újra minden műve azt bizonyítja (de most már minőségileg megváltozott tartalommal az első periódushoz képest), hogy a nép legalsó, legkizsákmányoltabb, legnyomorultabb — tehát legszélesebb — rétegei nem akarják a régit, s a népek ebben a rétegében egyre inkább gyűrűkóznak az erők a régi rend és a régi urak leküzdésére.

De nem egyértelműen pozitív jelentőségű Móricz művészetében az, hogy a parasztság osztályálláspontjáról nézi a világot, bírálja az uralkodóosztályt. Ha realizmusának, emberlátásának, emberábrázolásának hitele, ha mesetermő képzetének gazdagsága, ha emberi és művészi jellemének töretlen tisztasága ide, a parasztságba ereszti is gyökereit, s innen merítik újra meg újra megújuló erejüket, a paraszti szemlélet sok vonatkozásban gátat is szab kritikai realizmusa leplező erejének, káros illúzióinak forrása, eredete annak, hogy nagy tehetsége, elhivatottsága ellenére sem tudta megalkotni a magyar társadalom egészét méltó módon ábrázoló nagy regényt.

»Nem a tehetségén múltott, hogy óriás-volta ellenére is töredékes maradt a Móricz-életmű. Azon múltott, hogy amikor elindult, még csak a parasztság írójaként lehetett elindulni — és amikor hatalmas alkotótehetsége teljes virágában kibontakozott, már csak a forradalmi munkásság nézőpontjából, szocialista-realista módon lehetett volna az egész magyar társadalmat — s a kiutat is — megmutató nagy magyar prózát megteremteni,« — mondotta Darvas József.¹⁰

Valóban itt van a nyitja annak, hogy Móricz életműve miért maradt minden nagysága, szélessége és gazdagsága ellenére töredék, miért hiányzik minden műve elolvasa után is még a nagy zárókő, amelyet megírni elhivatott volt, s amely után a vágy, amelynek eleven szükséglete erősen élt benne magában is. Ahhoz, hogy ezt a teljességet elérje, hogy a magyar társadalmat, annak jelenét és múltját valóban teljes és hiánytalan körképben ábrázoló epikai óriást teremtsen, ahhoz olyan szemléletváltásra lett volna szüksége, amelynek előfeltételei csak akkor

⁹ V. I. Lenin: »*Baloldaliság*« a kommunizmus gyermekbetegsége. Bp. 1948. 75. l.

¹⁰ M. Zs. *halálának tizedik évfordulóján*. Csillag. 1952. 1170 l.

lettek volna adva, ha a Magyar Tanácsköztársaság megerősödik és megszilárdul, s ő Szovjet-Magyarországon tudja leélni férfi-életét.

Így azonban teljes mértékben hatott rá az a törvény, amelyet Révai József állapított meg :

»A regény és dráma akkor lehet a nemzeti irodalom reprezentatív műfajává, ha a társadalmi ellentétek, amelyeket az irodalom tükröz, úgyszólván egyneműek, egységes nézőpontból áttekinthetők, mert minden bonyolultságuk ellenére, a főosztályok ellentétei körül forognak és így a társadalmi fejlődésről egységes és egész képet lehet alkotni ezeknek az alapvető, középponti és fő osztályellentéteknek objektív nézőpontjából.

Hogy Magyarországon a XIX. század végén és a XX. század elején nem a regény, hanem a dráma lett reprezentatív nemzeti műfajjá, annak az a végső magyarázata, hogy a magyarországi társadalmi ellentétek még nem voltak olyan »tiszták«, mint Nyugat-Európában és már nem voltak olyan tiszták, mint a XIX. század cári Oroszországában. Magyarország már kifelémenőben volt abból az állapotból, amelyben a fő társadalmi ellentét : az egész nép és a feudális nagybirtok ellentéte ; de még nem érte el azt a fokot, ahol a központi társadalmi ellentét burzsoázia és proletariátus osztályellentéte.¹¹

Éppen ez : a társadalom bonyolult viszonyaiban is tisztult képlet hiányzott ahhoz, hogy ennek a társadalomnak hiánytalanul teljes képét adhassa : a félf feudális állapot, a gyarmati kizsákmányolás, a munkásosztály és a parasztság szétszakítottasága, izoláltsága és az ellenforradalmi erők többévtizedes konok erőfeszítése a két kizsákmányolt osztály egymással való szembeállítására, — mind hozzájárult ahhoz, hogy elfátyolozza Móricz látását s ezen keresztül töredékessé tegye realizmusát. Így és ezért nem tudott a regény a magyar irodalom reprezentatív műfajává válni, annak ellenére, hogy Móricz művészetében szinte minden elem megvan, amely szükséges ahhoz, hogy az ő vezetésével a próza reprezentatív, uralkodó műfajjá válhasson a magyar irodalomban, egyet, a legfontosabbat kivéve : a proletárálláspont szilárdságát és biztonságát. Ezért ragadja meg Ady lehulló zászlaját József Attila, hogy átadja a mi korunknak ; Móricz Zsigmond ott megy mellettük, de egy hajszálnyival mindig mögöttük is és saját korszaka magyar irodalmának velük egyenlő nagyságú reprezentatív alakjává nem magasodik. Mondjuk, hogy elkésett, vagy mondjuk, hogy kissé korán jött? Hiábavalóság lenne ; hiszen így is az egész modern magyar próza, sőt saját kora nem-proletár irodalmának legmagasabb csúcsára jut el művésze, hiszen így is legnagyobb kritikai realistánkká fejlődik.

Mondottuk már, hogy szemléletének paraszti korlátaiból fakadnak művésze korlátai is. Kétségtelenül ide sorozható egész alkotásának mozaikszerűsége, töredék-jellege. Regényei és elbeszélései valamennyien hallatlan gazdag élettel teljeseek, mindegyikben egy zárt kis univerzum él — Illyés Gyula már említett hasonlatát továbbvive, egy megyényi élet ; de ez a megyényi intenzív és hallatlan gazdagsággal ábrázolt élet ritkán tud kitágulni az ország életévé, az esetek többségében megmarad a megye határai között. Nem tudja megadni az ország egészének képét, mert művéből, mint szemléletéből is, hiányzik a döntő tengely : a munkásosztály szemlélete, s a munkásosztály hivatásával, szerepével számot vető társadalomábrázolás. Ez a hiány az oka annak, hogy művei nem egyszer pesszimisták, a világ-vége hangulatát sugallják ; s ez az oka annak is, hogy — a valóságos helyzet, a valóságos perspektíva felismerése híján — annyiszor esett dőre vagy csalfa illúziók áldozatává, oly sokszor ült fel — ha csak ideig-óráig is — az uralkodó osztály egy-egy népbolondító demagóg ötletének, annyi ideig tudott újra meg újra bízni abban, hogy az uralkodó osztály legjobbjaival összefogva lehet megtalálni a kiutat az ország kétségbeejtő helyzetéből.

És nem gyakori, de előforduló megalkuvásait is inkább magyarázza osztálybázisa, mint saját osztályhelyzete. Amikor megalkuszik — mint a szlovenszói fiatalok vagy a »Népszava«-ügyében — elsősorban nem azért teszi, mert magát, anyagi jövőjét vagy egyebet félt.

¹¹ Révai J.: *Ady*. Bp. 1945. 81. 1.

Kevés írónk van, akiben — saját szavával élve — a »passzív bátorság« olyan fokon meglett volna, mint őbenne : ahogy ki mert állni a volhiniai mezőkön bundában teljes testet mutatva a lövészárkok tetejére, ugyanúgy mert kiállni minden esetben, amikor egy őt követő, kiállítását magáévá tevő tömeget tudott maga mögött. De ha nem volt meg ez a biztos bázisa, elbizonytalanodott, kompromisszumra, s akár megalkuvásra is hajlandó volt. 1919 kérdésében soha egy pillanatra sem alkuszik meg, mert a nemzet többségét érzi biztosan maga mögött, »a megbántottak és lealázottak társaságában« ; de akkor, amikor a szlovenszkoí fiatalok ügye kerül napirendre, amikor a »Népszava« karácsonyi száma körül dúlnak a harcok, elveszti a biztonságát, mert tudata és ösztöne egyforma erővel értetik meg vele a fájdalmas tény, hogy a parasztság nem mozdul és nem mozdítható, s mert nincs kapcsolata az öntudatos munkásosztállyal, mert annak forradalmi élcsapatáról inkább csak rágalmakat, mint való híreket hall — talaját veszti s megalkuszik, mert ezeket a kérdéseket másodrendűeknek tartja ahhoz képest, hogy végleg el ne némiítsák, teljesen ki ne közösiítsék.

Lenin azt mondotta : »Csupán azok a harcosok erősek, akik bizonyos *osztályok tudatossá vált* reális érdekeire támaszkodnak, s a mai társadalomban már uralkodó szerepet játszó ez osztályérdekeknek minden elpalástolása csak gyengíteni fogja a harcosokat.«¹²

Ennek a rendkívül mély megállapításnak az igazságát Móricz pályája is igazolja. Azokban a korszakokban a legerősebb — emberileg is, művészileg is — amelyekben tudatosan fejezi ki a parasztság reális osztályérdekeit ; abban a pillanatban, amikor szubjektív vagy objektív okok arra készítetik, hogy ezeket az osztályérdekeket önmaga s olvasói előtt elpalástolja, amint valami hamisan felfogott nemzeti érdekek próbálja az általa képviselt osztály érdekeit alárendelni, azonnal elbizonytalanodik, megalkuvásra hajlik, s művészete is több yöngét mutat fel.

Móricz a nép életéből közvetlenül jött az irodalomba, s erőért, témáért, ihletért naponta visszamerült a nép legsűrűbb hozójtaiba. A parasztsággal való összeforrottságából hozta lendületét, képzeletét, mondottuk, — de innen meríti erejét és bőséget realizmusa is. Realista író tudott maradni abban a korban, amelyben a legtöbb író, szinte mindegyik, aki rátarti volt a szellem emberének büszke nevére, büszkesége okát a tömegetől, a néptől, s ezzel együtt a realizmustól való elfordulásában kereste. Az összes »izmusok«, amelyek ezekben a szomorú és sötét esztendőkbén a művészeti világ égboltján kavarogtak, az összes »forradalminak« beharangozott újítások, amelyek prófétái azt ígérték, hogy új horizontok nyílnak rajtuk keresztül, a kapitalista világ plundrájában egyre kényelmetlenebbül feszengő művészek előtt, látszólag bármennyire egymással ellentétes elveket vallottak is, egyben egyek voltak : mind mint a »szellemi elit« művészeti irányzata léptek fel, mind az »aljas tömegetől« való elfordulást s az elit számára való kultúrmunkát hirdették, mint az értelmiséghez egyedül méltó feladatot. Ezek az irányzatok, melyek Babitól Kassák Lajosig az ő korosztályában szinte minden tollforgatót legalább ideiglenesen rabulejtettek, Móricz számára még ideig-óráig tartó kísértés is alig voltak : éppen mert oly szétszakíthatatlan volt kapcsolata a parasztsággal, mert mint sajátját, mélyen ismerte a paraszti tömegek észjárását, s mert soha nem adta fel a reményét, hogy művészete valóban el fog jutni egyszer a tömegekhez, amelyeknek szól. Idegen volt számára minden elvont metafiziká, esztétikai rabulisztika, mindaz a szemfényvesztő elmetorna, amelyben az írók, művészek, az értelmiség jelentős része annyira tetszelgett ezekben az években ; nem kis mértékben ezért is kiáltották ki róla, hogy műveletlen »ős-zseni«, s valószínűleg ezért nem védekezett az ellen a rágalom számba is elmenő dicséret ellen mással, mint a saját, mindennapos gyakorlatával. Az ő esztétikája a valóság esztétikája volt, a valóság ennél mélyebb és ennél közvetlenebb megragadása típusokon és tipikus helyzeteken keresztül ; az ő esztétikája a néptömegek igényeinek és vágyainak ennél közvetlenebb, ennél töretlenebb kifejezésének az igénye volt. Ez az, amire lankadatlanul tört minden

¹² V. I. Lenin : *Az orosz szociáldemokraták feladai*. Vál. Műv. I. 160. 1.

frásával egész életén keresztül, s ez az, ami lehetővé tette számára — mindenféle kívülről rákényszerített rendszert elutasítva — művészi fejlődésének egyre feljebb ívelő, töretlen vonalának kialakulását. A társadalmi és történelmi valósághoz való viszonya fényes bizonyossága annak a marxi tételnek, amely szerint »a kispolgárság elméleti képviselőit ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtja az elmélet, amelyekre a kispolgárt az anyagi érdek és a társadalmi helyzet a gyakorlatban hajtja. Általában ez valamely osztály politikai és irodalmi képviselőinek viszonya ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek.«¹³

A saját korához való viszonyában az elmondottak után ez talán már nem is szorulóbb bizonyítékra; de mindaz, amit a nemzet multjáról elmondott nagy történelmi regényein keresztül, szintén ezt bizonyítja. S nemcsak abban, amit helyesen látott és ítélt meg: ott, ahol téved, mint 1848 és Kossuth szerepének a megítélésében, szintén oda jut elméleti úton, ahová a regény megírásának jelenében az osztályt saját anyagi érdeke és társadalmi helyzete hajtotta: a kis- és középnemességgel való szembeforduláshoz, a forradalom történelmietlen, de a jelen (a regény megírásának jelene) szempontjából megérthető és megmagyarázható bírálatához.

Ebben a művében is, mint egész életében gyakran és nyíltan néz szembe az uralkodó osztályokkal. Alkotó időszakának második periódusát egészében is azzal jellemezhetjük, hogy ekkor művei tengelyében az uralkodó osztállyal való leszámolás, az uralkodó osztályok életének, erkölcsének és uralkodási formáinak kíméletlen és éles bírálatáé áll. Ez a bírálat szintén, minden esetben biztos osztályszempontból folyik, s ez az osztályszempont magyarázza azt, hogy látszólag — életének első két periódusában túlnyomórészt — nem magát az uralkodó osztályt, a feudális arisztokráciát s a vele összefonódott nagytőkét, hanem annak segédcsoportjait; a demokratikus forradalom előestéjén főként az értelmiséget, s az ellenforradalom időszakában az úri középbirtokos réteget, a dzsentrit támadja, semmisíti meg kritikájával. Ezért balról éles támadások is érték, s témáját összetévesztve művei eszmei tartalmával, egyszerűen mint az uralkodó osztályok egyik rétegének íróját intézték el. Helytáll-e ez a vád? Megítélésünk szerint semmi esetre sem. Éppen ellenkezőleg: az a tény, hogy első alkotói korszakában támadásainak, megsemmisítő kritikájának éle a vidéki, kispolgári értelmiség bizonyos rétegei ellen irányul (*Az isten háta mögött, A jaklya*), s hogy a másodikban a »vidéki úri osztály«, a dzsentri ellen fordul leleplező tolla és haragjának súlya — mélyen, bár öntudatlanul politikai eljárás. Mindkét esetben a forradalmi továbbfejlődés útjában álló társadalmi akadályok elhárításáért küzd tollával, mindkét esetben művészi harca mögött öntudatlanul, de objektíve fennálló cél az uralkodó rétegek társadalmi bázisának szétzúzása, mert érzi, hogy ha az uralkodó osztályok magukban maradnak a feltámadott néppel szemben, uralmuk napjai meg vannak számlálva, a forradalom győzelme elkerülhetetlen. Ezért az első korszakában azok az írásai, amelyek éppen az értelmiség: tanítók, tanárok, papok életének kicsinyességét, szennyességét, szűk korlátok közé zártságát világítják meg elemi erővel, amelyek tudatosítják ennek a rétegnek a nyügeit, azokat az alig-alig megaranyozott láncokat, amelyekkel az uralkodó osztályok saját hatalmuk kiszolgálása érdekében őket fogva tartják, alkalmassá tehetik őket arra, hogy elszakadjanak az uralkodó osztálytól, megpróbáljanak kitörni az ő életüket is fojtogató keretek közül, megkeressék és megtalálják a dolgozó osztályok szövetségét, amelyek ebben az időben már jelentős részükben vették fel nyíltan a harcot egy jobb, emberibb világért, a dolgozók szabad államáért.

Második korszakában pedig, amikor támadásának főtüzét a *Kivilágos kivirradtig*-ban csakúgy, mint az *Úri muri*-ban vagy a *Rokonok*-ban lényegében a középbirtokos (vagy már birtoka vesztett) dzsentri ellen irányítja, éppen azt az osztályt támadja, leplezi le és semmisíti meg írói eszközökkel, amely ebben a korszakban magához ragadta a falusi élet vezetését,

¹³ K. Marx: *Louis Bonaparte brumaire tízennyolcadikája*. Vál. Műv. I. 253. l.

amely a nagypolitikában — gondoljunk a Kiszgazdapárt kiárusítására Bethlenék érdekében — mint a birtokosság, a falusi, a paraszti birtokosság politikai képviselője lépett fel, s amelynek a vezetését a birtokos parasztság jóideig el is fogadta.

Míg az uralkodó osztályok eme tömegbázisainak kritikája mindig a szenvedélyesség, az osztály tipikus képviselőinek életviszonyaiba, lelkivilágába való mély behatolás és bűneik, hibáik, gyöngeségük belülről való megmutatása útján történik, addig magának a valóban uralkodó osztálynak a leleplezése általában a szenvedélyes szatíra hangján folyik Móricz műveiben. Itt azonban lényeges különbségekre is lehetünk egyben figyelmesek: míg az arisztokráciával szemben a kegyetlenül éles szatíra hangját használja — ennek bizonyítékául elég a *Sárarany*, a *Betyár*, vagy a *Rózsa Sándor* arisztokrata-alakjainak megformálására gondolni — addig a nagytöke képviselőinek ábrázolását meglehetősen kerüli, illetve ha ábrázolja — mint az *Úri muri* Lefkovicza esetében — nagyobb mértékben az elnézés, a jóindulat hangján teszi, bár egy pillanatra sem idealizálja őket. Ebben a vonásában megint alkotásainak egyik korlátja nyilatkozik meg: éppen paraszti osztályszemléletének a következménye az, hogy a nyílt kapitalista fejlődés útját járó alakokat közel sem leplezi le olyan élesen — ha a kapitalizmus súlyos kárait pontosan érzékeli és felmutatja is — mint a feudalizmus csökevényeihez ragaszkodó osztály képviselőjét: a magyar társadalom rákfenéjét elsősorban és éppen a feudalizmus maradványaiban látja, s ezért támadása élét az ellen irányítja. Ugyanakkor a kapitalizmus betegségei sem rejtettek számára, sőt — falusi viszonylatban — a kapitalista fejlődés következtében beálló szemérmetlen és embertelen kizsákmányolásnak, az emberi lélek eltorzulásainak első és legnagyobb leleplezője volt. De mégis, legalább alkotó korszakának harmadik periódusáig a kapitalista fejlődés útjának megnyílását viszonylagosan jobbnak tartja, mint azt a tespedést és megrekedést, amelyet a feudalizmus görcsös továbbélése a magyar társadalmi életben jelentett; ezért éri műveiben viszonylag kevesebb támadás és egyáltalán kevesebb figyelem a nagyburzsoázia képviselőit, mint a feudalizmusét.

Ebből a szempontból különös helyzetet foglal el Kardics bácsi, a *Rokonok* mindenható takarékpénztári igazgatójának alakja. Mintha ez az előbb elmondottakat megcáfolná: hiszen a regény támadásának főtüzét közvetlenül ő kapja, ő az, aki szinte minden rothadásért és szennyért, amely a város, az ország életét elfekélyesíti, közvetlenül vagy közvetve felelős. De az ő alakjában Móricz már látja és közvetlenül megtámadja azt a »szörnyszöveget«, amely a nagytöke és a dzsentri között az előző két évtized folyamán kialakult; Kardics bácsi alakja és szerepének leleplezése csak kiteljesíti a dzsentri züllöttségének azt a körképét, amelyet a mű is, de különösen Móricz életműve megadott, s nagyban hozzájárul ahhoz, hogy élete harmadik alkotói korszakában már ne igenelje tovább a nyílt kapitalista utat, s ha az igazi megoldást nem tudja is megtalálni, de legalább a feudális megrekedést és a kapitalista fejlődést egyaránt kritikával nézze.

Minden műve, egész művészete rendkívüli mértékben politikus, — mint ahogy a világ-irodalom legnagyobbjainak művei, egy Balzacé, egy Tolsztojé, egy Stendhalé vagy egy Dickensé azok; művészetével neki magának is politikai céljai vannak, de ezen túlmenően művészet — éppen elmélyült ember- és társadalomábrázolása következtében — mélyen és messze mutatóan világítja meg saját korának politikai tendenciáit és valóságos politikai, társadalmi állapotát, osztályviszonyait. Saját életében széles körök mint az erotika, a szerelem ábrázolóját tartották számon, sőt mint erkölcstelen, erotikus író vetették el; mi már világosan látjuk azt, hogy művei elsőrendű mondanivalója politikai, amelynek minden más kérdést alárendel; ma már világosan látszik az, hogy művészetével ösztönösen sikerült sok szempontból megvalósítania azt, amire mai irodalmunk már tudatosan törekszik. Az ő művészetében »A típusábrázolás a pártosság legfőbb megnyilatkozási szférája... A tipikusság problémája mindig politikai probléma.«¹⁴

¹⁴ G. M. Malenkov: *A Központi Bizottság beszámolója a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusán*. Társ. Szle. 1952 1014. l.

Ennek egyik legjellemzőbb megnyilatkozási területe műveiben éppen a szerelem ábrázolása. A férfi és a nő lelkivilágának rendkívül mély ismerője, aki valóban szinte ismeretlen földrészeket tár fel az emberek pszichéjében, különösen a szerelemnek alkotásaiban megjelenő legkülönbözőbb változataiban. A szerelmet mint az ember lelki tevékenységének egyik legfontosabb mozzanatát ismerte fel, amelyben az emberek saját viszonyaik és lelki képességeik adta lehetőségeik legszélső határáig mennek el, amelynek során sokkal tisztábban és világosabban mutatják ki saját alapvető tendenciáikat, jó és rossz oldalait, mint bármikor máskor: ezért jut olyan nagy szerephez a szerelem az ő műveiben, ezért ismeri a szerelemnek annyi változatát. De a szerelem ábrázolása soha sem lesz nála öncélúvá (vagy csak egészen jelentéktelen, kétségtelenül a freudizmus befolyása alatt megszületett kisebb írásai- ban), hanem mindig a nagyobb cél, a politikai, társadalmi probléma alá van rendelve: a szerelem soha sem próbálja meg helyettesíteni az osztályharcot, hanem annak egy rendkívül kiélezett, a magánviszonylatokon belül dülő formáját jeleníti meg. A szerelem tehát mindig mint az osztályharcnak alávetett, attól meghatározott társadalmi és lélektani tény jelentkezik műveiben.

Ugyanakkor a szerelem gyakori és gazdag ábrázolása egy másik alapvető tendenciájának is kifejezése: emberszeretetének, mély humanizmusának. Móricz mélyen szerette az embert, szebb, boldogabb jövőt, teljes, boldog emberi életet kívánt neki, s ezt a teljességet és boldogságot a saját korában megragadni, ábrázolni nem tudta máshol, mint éppen a szerelemben. Ez idilljeinek ihlető forrása, amint erre Révai József rámutatott, s hogy éppen ezt, saját humanista optimizmusát valamiképpen kifejezéshez juttassa, idilljeiben nem egyszer majdnem teljesen alakjaira kellett leszűkítenie a világ képét, mert érezte, hogy amint kinyitja a történet ablakait az egész társadalomra, a kapitalista viszonyok köde és füstje el fogja borítani a szerelem ragyogását. De a társadalom valóságos ellentmondásairól, a társadalomban dülő harcokról itt sem feledkezik meg: a szerelem nála nem elleplezője, hanem éppen végletes kiélezője a társadalmi ellentéteknek, hiszen mindig a társadalmi ellentétek azok, amelyek két ember egymás iránti érzéseit, bukásra ítélik vagy sikerre viszik, a két, egymást szerető emberben öntudatlanul feszülő osztályellentétek változtatják egymás iránti érzéseiket, egymáshoz való kapcsolataikat örökös harc és vívódás forrásaivá, vagy éppen azonos származásuk és osztály-álláspontjuk lesz boldogságuk, emberi kapcsolataik harmóniájának kútfeje. Nem véletlen az, hogy ezt a harmóniát, a szerelmi érzés kiteljesedését és teljes emberi boldogságot hordozó szépségét — mivel az öntudatos proletariátust nem látja — egyetlen osztályban találja meg: a szegényparasztságban. Arisztokraták és dzsentrik, polgárok és intellektuelek, kulákok és papok számára a szerelem egyaránt a küzdelem, a szenvedés és a ritka örömek forrása; a két egymáshoz ellenállhatatlanul vonzó ember ugyanakkor szinte ugyanolyan heveségű taszításban is él, mely minden szép percüket megkeseríti; csak a legelnyomottabb és legkiszákmányoltabb réteg, az agrárproletariátus gyermekei találják meg egymás szerelmében a teljes boldogságot, az emberi kiteljesedés lehetőségét, mert számukra az egymás iránti szerelem nem hatalmi vagy vagyoni továbbjutás ürügye, megvédeni és leigázni való birtok megszerzése, hanem az élet harcaiban érdemes és méltó harcostárs kikeresése és próbája. Ez adja igaz idilljeinek — az *Égi madár*-nak, a *Pillangó*-nak — gazdagságát, szépségét, ritka tűzű ragyogását.

A szerelemnek ez a koncepciója, különösen a szegényparaszti szerelemnek ez a felmagasztalása, amely Móriczot egész életművén keresztül végigkíséri, művészetének egy másik alapvető tendenciájára is rámutat. Előtte sem volt ismeretlen a szegényparaszti szerelem felmagasztalása egy olyan irodalmi formában éppen, amely a legszélesebb tömegek előtt kedves, sőt mely éppen ezeknek a tömegeknek a sajátja, gondolkodásuknak, társadalmi ideáljaiknak legközvetlenebb megnyilvánulása: a népdalban. Hitves Zsuzsika és a többi rendkívül bájos és vonzó szegényparaszti leányalakja, akik minden vészen és veszélyen át végül mégis diadal-maskodnak, gyöngéd szerelmük láncával szétoldhatatlanul kötözik magukhoz a tétova

férfinépet, aki azonban csak az ő oldalukon található meg a boldogságot, mint ahogy minden tévedés ellenére ők is csak az első választott mellett találhatják meg boldogságukat és nyugalmukat egyaránt: ezek az alakok, ez a történet a népdal és a népmese világa, amely különös, reális fényben, de a népmese minden bájával és varázsával felfegyverkezve kel új életre Móricz műveiben.

A népdal és a népmese megtermékenyítő hatását, humanista optimizmusát erősítő és kiteljesítő befolyását nemcsak idilljeiben találhatjuk meg. Ugyanez nyilvánul meg a pozitív hős keresésében, a pozitív hős utáni vágyban is, amely Móricz egész életművét végigkíséri s végül olyan magasfokú megvalósuláshoz jut el, mint Rózsa Sándor alakja. A népdal is, de elsősorban a népmese elképzelhetetlen pozitív hős nélkül: a legkisebbik fiú, aki legyőzi a szörnyeket, kiszabadítja a bebörtönzötteket, megbünteti a bűnösöket, vagyis diadalra juttatja a mesében a társadalmi igazságot — ha ezt elveszük a népmesétől, akkor annak egyik leglényegesebb elemét vettük el, megfosztottuk éltető gerincétől. A mesében általában, ezekben a mesékben pedig különösképpen a legelnyomottabb néprétegek kollektív szociális vágya tükröződnek áttételes formában: a legszegényebbeket, a legkiszolgáltatottabbakat jelképező kisebbik fiú tesz végül is igazságot, sok viszontagság után ő veszi el legalábbis a fele királyságot — tehát a legelnyomottabb rétegek végül is egyenjogúságra jutnak, beleszólást kapnak a hatalomba, ha ugyan nem a hegemoniát szerzik meg — legalább a mesében — a maguk számára.

Ugyanezek a hősök születnek újra Móricz Zsigmond regényeinek egész sorában — de milyen minőségi változások mennek át! A vágy, amely szüli őket, azonos a népmese csodatévő legkisebb fiút szülő kollektív vágygal: olyan irodalmi hősök megteremtése, akik — legalább az irodalomban — véghez viszik az elnyomottak, a kiszolgáltatottak felszabadítását s a szörnyeket, a társadalmi zsarnok hatalmak megsemmisítését. Ez a vágy azonban Móricznál sohasem vezet az utópiához, a fantasztikus vagy tündéres történetekhez: mély realizmusa, a valóság alapos ismerete és a valóságos viszonyok felmutatásának, megvilágításának örökké benne élő vágya mindig vagy majdnem mindig (hiszen megírta a *Vas Jankót* is) megakadályozták abban, hogy hősteremtő fantáziája elrugaskodjék a valóságtól, s fantáziaképekkel helyettesítse az életet. A pozitív hősök megteremtése felé vezető útjában számtalan nehézséget kellett leküzdenie: az ellenforradalom által az ország köré bocsátott szellemi »vasfüggöny« következtében nem ismerte vagy alig ismerte a szovjet irodalom hatalmas példáját, nem ismerte azokat az elméleti és gyakorlati harcokat, amelyek a Szovjetunió irodalmában a pozitív hős megalkotása körül folytak; s mert velük kapcsolata sohasem volt és csak az ellenforradalmi sajtó híreire volt utalva, nem ismerte az ország egyetlen forradalmi pártjának, az illegálisban küzdő Kommunista Pártnak hatalmas harcait és önfeláldozó harcosait, akik életteli modellül szolgálhattak volna hősalkotó fantáziájának. Érthető hát, ha hősalkotása tévedéseken, buktatókon keresztül vezet: Turi Dani, Kerek Ferkó, Szakmány Zoltán és Joó György egyaránt ennek a hős-igénynek a szülöttei, de Móricz realizmusának, világ- és emberismeretének és szilárd osztályálláspontjának fényénél egyaránt csődöt mondtak, az építő, harcoló és töretlenül győző hősök iránti vágyát nem valósíthatták meg. Hősalkotása a Dózsa-regény és dráma befulladásának idején, a *Légy jó mindhalálig* és az *Erdély* lapjain jutott legmesszebb; azonban Nyilas Misinek és Bethlen Gábornak azonos szervei baja volt: mindkettő nem az osztályharc végig-harcolásával, hanem az ilyen vagy olyan osztálykompromisszum megkötésével kívánta céljait elérni. Ezért sápad el Nyilas Misi alakja annyira a további Nyilas-regényekben, s ezért tart olyan sokáig a Bethlen-regény befejezése, illetve ezért marad végeredményben befejezetlen; immár az eszmei tartalmat hordozó hős nem tudta betölteni az író vele szemben támasztott igényeit, mert éppen a legdöntőbb ponton az író hőse fölé fejlődött.

A harcos és építő, töretlenül a nép érdekeiért küzdő és győző hős minőségileg új formában jelent meg Móricz harmadik korszakában: Avar Janitól Rózsa Sándorig az út töretlen s hogy ez a hatalmas fejlődés, mely szinte már a szocialista realizmus küszöbéig vezette el Móriczt,

létrejöhett, annak egyik alapvető oka éppen az volt, hogy ebben a korszakában bátran és nyíltan mert a nép költészetére, meseteremtő fantáziájára támaszkodni. Móricz ábrázolásában Rózsa Sándor mindvégig történeti alak, a történet által meghatározott életmenettel, ugyanakkor azonban éppen a legfontosabb ponton: jellemében »a népdalok gavallérja«, aki az ezze l természetesen együttjáró mesésen romantikus elemet is hordozza. Az író zsenialitásának egyik nagy bizonyítéka az, hogy meg tudja őrizni az alak kapcsolatát saját legendájával anélkül, hogy akár a legendát prózaiasítaná, akár Rózsa Sándor alakját emelné fel a misztikumba.

Az optimista emberszeretet által sugallt pozitív hős igénye irodalmunkban már korábban is jelentkezett, sőt bizonyos tradícióra tekinthetett vissza Móricz, amikor alakjait megrajzolta: hiszen Scott nyomán Jósika, s Jósika és bizonyos mértékig a népmese, de különösen a francia romantikusok nyomán Jókai, végül maga Mikszáth is tettek lépéseket a pozitív hős megalkotása irányában. Móricz tehát ezen a téren is támaszkodhatott az irodalmi hagyományra, s ezt többé-kevésbé tudatosan meg is tette. Ő maga mondotta: »Nem tagadom, nem tehetek róla, ahol fény csillan a papíron, ott van Jókai.«¹⁵

De mindaddig, amíg erre az irodalmi hagyományra támaszkodott, hősalkotása nem tudott teljes mértékben kifejlődni; a múlt nagyjai saját pozitív hőseiket az általuk leghaladóbbnak tekintett osztályba, a nemességbe helyezték el, s így nem tudták azt elevenen összekötni a nép életével: mindvégig több és elevenebb volt a kapcsolatuk a francia romantika haladó ágával, mint a népi képzelettel. Ennek következménye volt az is, hogy — különösen Jókainál — a pozitív hősök elválaszthatatlanul összeforrtak bizonyos társadalmi utópizmussal, amely vagy csak az alak megformálásában, vagy az egész, köréje fűződő mesében megnyilatkozott. Márpedig utópizmus és realizmus egymással kibékíthetetlen fogalmak: az utópia éppen a vágyak realizálása lehetetlenségének a művészeti vagy filozófiai kifejezése. Ezzel az irányzattal kellett Móricznak szakítania s minőségileg újjá formálnia alakjait, hogy valóban megteremtse a maga számára a »királyi utat« a nép vágyait és törekvéseit kifejező, ezt hordozó és beteljesítő pozitív hőshöz. Rózsa Sándor alakjában a pozitív hősnek minőségileg új, reális és mélyen, népi módon romantikus formáját teremtette meg irodalmunkban, s ezzel anélkül, hogy megszakította volna az irodalmi hagyománnyal való kapcsolatát, új, előtte ismeretlen, ma is járható utat nyitott: hidat a szocialista realizmus felé.

Ez a két, egész életműven keresztül fokozódó erővel megnyilatkozó vonása: mély realizmusa, a humanizmusával szorosan összefonódó népi romantikája nemcsak a magyar irodalomban biztosít neki kivételes helyet, hanem nemzetközi jelentőségét is magasra emeli. Révai József állapította meg róla, hogy »Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári-demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni.«¹⁶

A néppel való összeforrottsága s ebből fakadó realizmusa tudta őt megőrizni a dekadens irodalmi irányzatok kísértéseitől, amelyek pedig egész életében fenyegették, s kortársai legtöbbször elbuktatták, vagy legalábbis hosszabb-rövidebb ideig zsákutcába terelték. Szerette Tolsztojt és Gogolyt, érdeklődéssel figyelte Görkij hozzánk is eljutó műveit, de egészében az orosz s különösen a szovjet irodalom zárt, ismeretlen terület maradt előtte, példáját nem hasznosíthatta, erőnye in hibáin nem okulhatott. Mégis helyes úton tudott járni: a nép mély ismerete, a parasztság életének és lelkivilágának mozgatóerőiről kialakult, lényegében helyes koncepciója akadályozta meg abban, hogy hatással lehessen rá Reymont vagy Giono misztikus népiessége, amely a gyakorlatban a fasizmus egyik szállásainál volt nálunk csakúgy, mint saját hazájában. Mert a parasztság írója volt, mert a parasztság felemelkedéséhez akart hozzájárulni minden cselekedetével, minden művével, azért tudott ment maradni Marcel Proust

¹⁵ Jókai. Ny. 1922. II. 1434. I.

¹⁶ Révai J. *Kulturális forradalmunk kérdései*. Bp. 1952. 213-4 I.

beteges érzékenységének, magárazárt világának vonzásától éppúgy, mint André Gide vagy Aldous Huxley gyökértelen, túlélézett intellektualizmusától, Jean Gironoux és Virginia Woolf léha, s egyenesen a szürrealizmusba vezető agytornáitól.

Éppen azért, mert egész művészete a nép felé fordul, onnan merít ihletet és célt, tud realizmusa végső fokon optimista maradni mindvégig. A nép erejébe, nagyráhatottságába vetett hite s ennek hatalmas erejű művészi megjelenítése emeli őt saját korának minden nyugateurópai polgári regényírója fölé, ez emeli őt még a szintén realista Roger Martin du Gard fölé is: hite az emberben, humanista optimizmusa mindvégig megőrizte őt annak, kispolgári pesszimizmusától. Így az ő helye ott van a világ XX. századi irodalmának élvonalában: egy lépéssel Gorkij és Martin Andersen Nexő mögött, mert hiszen nem tudott sohasem eljutni a társadalom olyan következetesen haladó, egységes látására, mint amelyet azok elértek, mert hiszen nem tudta magáévá tenni az ő korában a társadalom összes erőinek szintétikus látását egyedül biztosító proletárálláspontot; de egy lépéssel minden polgári író, még Thomas Mann előtt is, mert ha nem is a legforradalombibb, de egy haladó, a forradalomra váró osztály: a parasztság álláspontjáról nézte és írta meg a való világot, mely körülvette őt. És csak ez tette számára lehetővé, hogy megsejthesse az eljövendő világ körvonalainak legalább egyes elemeit, annak a világnak, amelyre oly forrón vágyott, amelyet nem érhetett meg, de amelyet ma az ő segítségével is, az ő tapasztalatára és intó szavára is támaszkodva építünk.

Ehhez a szilárd paraszti állásponhoz, s a valóságnak a paraszti álláspontból való biztos és határozott felismeréséhez nem valamilyen misztikus sajátság következtében jutott el. Nagysága nyitja nem kis mértékben akaratereje, céltudatos munkája következménye. Számára az élet és az alkotás, az alkotás és a tanulás szorosan összeforró egységes jelenség volt. Ahogy élte az életet, úgy írta meg, s miközben megírta, tanulmányozta azt; ő nem ismerte az »előbb tanulmányozom, azután megírom« módszerét: számára az írás maga is a tanulmányozásnak igen aktív, izgalmas formája volt, mint ahogy az élet megfigyelés e tanulmányozása azonnal írássá, alkotássá változott tolla alatt.

A papi hivatással, mint magával a vallásos világnézettel hamar és maradéktalanul leszámolt, de egész életére magáévá tette »a jó pap holtig tanul« jelmondatát: valóban utolsó percéig, szenvedélyesen és a fiatalság lelkes lobogásával tanult. Tanult mindenből, amit az élet eléje tárt és tanult minden könyvből, amihez hozzájuthatott; az élet egapróbb jelenségeit éppolyan szenvedélyes figyelemmel tanulmányozta, mint a történelmet, néprajzot, a nyelvet és az irodalmat. De két forrás volt, amelyet igyekezett a legapróbb részletekig elsajátítani: a nép élete és története, s a történelmi és irodalmi tradíció. Nem a véletlen következménye, hanem a szenvedélyes kutatás eredménye az, hogy »felfedezte« Bornemisza Péter »Elektráját«, és Tolnai Lajost akkor, amikor már az irodalom »tudósai« mindent megtettek, hogy elfeledtessék. Nem a véletlen, hanem az állhatatos, folyamatos munka következménye az, hogy irodalmi munkássága mellett szakadatlan, állandó, folyamatos volt kritikai és irodalomtörténeti tevékenysége, hogy a múlt nagyjaival való állandó szembenézés, elveinek és gyakorlatának az ő elveiken és gyakorlatukon való lemérése éppolyan elemi szükséglete volt élete során (az első Csokonai-tanulmánytól kezdve az utolsó Petőfi-tanulmányig), mint az irodalom újabb jelenségeivel való folytonos, folyamatos ismerkedés, azokkal kapcsolatos véleményének közlése.

Mint nagy harcostársa és barátja, Ady Endre számára, az ő számára is eleven, mindennapos valóság volt a történelmi és az irodalmi múlt, a valósággal való szoros összeforrottságának természetes kiegészítője volt a múlt legjobb hagyományaival való összeforrása; s irodalmunk legrégebb emlékei, a kódexek és nyelvemlékek éppolyan vonzóerővel bírtak a számára, éppen annyira igyekezett belőlük gazdagodni látásában és nyelvében, mint a függetlenségi harcok korának irodalmából vagy akár az övét közvetlenül megelőző kor, egy Vajda János vagy Reviczky költészetéből. Csak ez a szenvedélyes és állandó tanulás, a haladó hagyományok szüntelen elsajátítása teszi lehetővé a számára a felemelkedést irodalmunk csúcsára — tehet-

sége és a parasztsággal való összeforrottsága mellett ez az a harmadik gyökér, amelyből kinőve a legnagyobb magyar regényíróvá lehetett.

Nem volt álszent, nem volt álszerény — mindig tudatában volt annak a hatalmas jelentőségnek, amelyet művészete hordoz, mindig tudta azt, hogy hiába foglalják el a hivatalos kegy és az anyagi boldogulás legkényelmesebben párnázott páholyait a perцемberkék, a múlt napok törpéi, az ő igazsága érik az időben, s a jövő meghozza művészetének és harcainak teljes igazolását. Ugyanakkor viszont mindig teljes tudatában volt annak is, hogy mit köszönhet a hagyománynak, a multnak, s a közvetlenül előtte járók példájának. Tudjuk, hogy ő volt az első, aki mindig elismerte Ady Endre jelentőségét abban, hogy megtalálta az útját és feladatait, hogy talált zászlót, amelyhez csatlakozhassék; s ugyancsak ő volt az első, aki fennen hangoztatta prózáiró közvetlen elődeinek szerepét abban, hogy ő is stílusára tájálhatott.

Ugyanakkor a multnak s az irodalmi hagyománynak nem volt szájtáti tisztelője sem; benne élt az irodalom folyamatában, állandóan együtt élt legnagyobbjaink alkotásával, s nem egyszer keményen bírálta azokat, mint például Arany Jánost is, akit pedig mindig nagyon szeretett. Csakis így, az irodalmi hagyomány éles kritikával való elsajátítása mellett alakulhatott ki az ő nagysága, csak így válhatott legnagyobb regényírónkká.

Móricz Zsigmond elsajátította és továbbfejlesztette a társadalomkritikának azokat az eszközeit és módszereit, amelyeket előtte már Tolnai Lajos és Bródy Sándor kifejlesztettek, de — művészetének döntő részeiben — el tudta kerülni a naturalizmusnak és a szubjektivizmusnak azokat a buktatóit, amelyekbe ezek beleestek; elsajátította és továbbfejlesztette a lélekábrázolásnak, a lelki folyamatok és testi megjelenésük leírásának azokat a módszereit, amelyeket Kemény Zsigmond valósított meg először irodalmunkban, de ezek nála soha nem lettek reakciós tartalom hordozóivá, soha nem változtak lelki aberrációk öncélú festegetésévé; elsajátította és továbbfejlesztette az optimista emberszeretnek, humanizmusnak azt a hagyományát, amelyet előtte Jókai testesített meg a magyar irodalomban, de meg tudta őrizni magát attól, hogy ezzel együtt Jókai káros illúzióit is átvegye; legnagyobb mesterévé lett az anekdotikus előadásmódnak, melynek előtte Mikszáth volt koronázatlan királya, de megtalálta a módját, hogy az anekdotát átnövessze az igazi epikumba, s ezt regényei kompozícióját szervesen előreindító részévé tegye. Elsajátította a nép szeretének, a nép élete mély tudáson alapuló, elmélyült ábrázolásának azokat a módszereit és eszközeit, amelyeket Jókainál, Mikszáthnál és Tömörkényinnél talált — de soha sem vált ez nála valamiféle szűkre korlátozott folklorizmussá, mindig alá tudta rendelni eszmei mondanivalója mennél tökéletesebb kiteljesítésének. Saját korának lelegevenebb irodalmi harcában, a népies-urbánus ellentétben ugyan nem látta világosan a munkáshégemónia álláspontját, de világosan látta mindkét irányzat egyoldalúságát, korlátozottságát, s tapogatózva kereste a valóban helyes álláspontot: a demokratikus nemzeti függetlenségi egységfront megvalósításának a lehetőségét. Mindezeket keresztül, mindezekkel együtt vált prózairodalmunk legnagyobb alakjává, azzá a regényíróvá, aki a közelmult magyar társadalmának legteljesebb képét volt képes műveivel kialakítani, azzá az íróvá, akinek módszereit kritikailag elsajátítva és továbbfejlesztve irodalmunk ma új, még nem látott felvirágzás útjára léphet.

Jelentőségét azonban nem lehet pusztán az irodalomra korlátozni. Műveinek hatalmas szerepe van kialakuló új társadalmunkban: a mult világának ábrázolásával, azzal, hogy műveiben a mai olvasó szembetalálja magát a félfudális Magyarország minden szennyével, bűnével, lélektorzító hatásával; azzal, hogy éles és kegyetlen tollal mutat rá arra az anyagi és szellemi nyomorra, amit a dualizmus és az ellenforradalom Magyarországa jelentett, aktívan hozzájárul a két világ: a kapitalizmus és a szocializmus világa közötti különbség tudatosításához, művei a magyar dolgozók öntudatán keresztül anyagi erővé válnak a szocializmus építésében. Az öntudatosodás, az önmagunkra s multunkra ébredés nagy iskolái Móricz művei: de ugyanakkor eleven emlékeztetők is, mert meglevenítő erővel, érzelmi intenzitással

állítják elének a mult világát, mintegy örökös példa, óvó intelemként, hogy honnan emelkedtünk fel s hová akarnák népünket újra visszazuhantani a kapitalizmus acsarkodó erői.

Móricz Zsigmond nemcsak műveivel válik nagy tanfőjává irodalmunknak és egész népünknek, hanem jellemével, életével is. Az az író, aki soha sem tagadta meg 1919 emlékét, akiben 1919-től kezdve mindig elevenen élt egy új, jobb világnak a vágya, amelynek eljövételén munkálkodott műveivel — egész életével és munkásságával példáját adta az írora kötelező harcos kiállásnak. Annak, aki ezer üldöztetés, félretaszítás, megalázás és mellőzés közepette is töretlenül tudta követni saját pályáját, annak, aki egyedül maradván is nem lankadó lendülettel tudott harcolni népe jobb jövőjéért, rendíthetetlenül kellett hinnie az emberben, rendíthetetlenül kellett hinnie a népben, amely végül is kivívja a saját igazságát, és igazságot szolgáltat azoknak, akik vele, érte harcoltak. S ez a hit egész életén át mindvégig eltöltötte Móriczot, hiszen ő maga mondta volt :

»Aki bátor kiállani az emberek elé, annak valami olyan kincset kell önmagában bírnia, ami a legritkább, s amire mindenki vágyik : a hitet. Annak hitének kell lennie, tudásának kell lennie, és azt a fényt kell sugározni, ami a legdrágább : az emberi jóság, az emberi idealizmus, az emberi megértés fanatizmusát.«¹⁷

Móricz ebben is, ezzel is tanfőjává vált korunknak : az emberbe vetett hit, párosulva a marxizmus-leninizmus adta tudással, kell, hogy eltöltsön mindnyájunkat kell vezérelje irodalmunkat csakúgy, mint mindennapos munkánkat.

Móricz tehát nemzeti kultúránk ragyogó csillaga, regény- és elbeszélőirodalmunk a multban elért legmagasabb, s mindmáig meg nem haladott csúcsa ; de nemcsak nemzeti kincsünk ő, hiszen műveivel része a haladó emberiség nemzetközi kultúrájának is, s mint ilyen jogos tárgya, növelője nemzeti büszkeségünknek : vele és általa is hozzájárulunk a haladó népek kultúrájához, az ő műve is egy obulus azok közül, amelyekkel — Sztálin elvtárs szavai szerint — a kis nemzetek és a nagyok egyaránt gazdagítják a haladó nemzetek közös kultúrájának kincsesházát.

KOLTAY—KASTNER JENŐ

BORNEMISZA PÉTER HUMANIZMUSA

Schulek Tibor Bornemisza-tanulmányának bírálatában Tolnai Gábor kiemeli : »Aki Bornemisza műveit olvassa, lehetetlen, hogy fel ne ismerje a magyar protestantizmus egyik legnagyobb alakjának írásában a humanista nevelés emlékeit«. Hiányolja a könyvben, hogy szerzője nem katta világosan a humanizmusból a reformáció felé irányuló fejlődés szárait, s hogy ezért alig van szava a fiatal Bornemisza páduai és velencei tartózkodásáról. »Pedig — folytatja — a XVI. századdal foglalkozó historikusnak ott kínálkoznak a legszebb tudományos feladatok, midőn a reneszánsz magyarrá válását és ebben a magyarrá válásban a nemzeti nyelvű protestantizmus szerepét vizsgálja. A reneszánsz magyarosodásában pedig Bornemisza van talán minden reformátorunk közt a legnagyobb szerepe.«¹

A következőkben hozzá kívánunk járulni Bornemisza írói jellemének és ezen belül a humanizmushoz való viszonyának tisztázásához.

¹⁷ Nagy Endre. Ny. 1931. 1. 580 l.

¹ Schulek Tibor, *Bornemisza Péter*. Sopron-Budapest, Győr. 1939. 450 l. — Tolnai Gábor bírálat : *Protestáns Szemle* 1939. 549. l.